

<https://helda.helsinki.fi>

Aatehistorian merkitys ja välineet

Helo, Ari

Gaudeamus

2017

Helo , A & Pietikäinen , P 2017 , Aatehistorian merkitys ja välineet . julkaisussa M
Myllykangas & P Pietikäinen (toim) , Ajatusten lähteillä : aatteiden ja oppien historiaa . , 1 ,
Gaudeamus , Helsinki .

<http://hdl.handle.net/10138/309809>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

AATEHISTORIAN MERKITYS JA VÄLINEET

Ari Helo & Petteri Pietikäinen

A atehistoria on akateemista tutkimusta, jonka tutkimuskohteena on ajattelu menneisyydessä.¹ Tieteellinen tutkimus pyrkii aina totuuteen, vaikka älyllisesti rehellinen tutkija myöntääkin, että tutkimustulos on parhaimmillaankin vain osatotuus. Näin on siksi, että esimerkiksi ihmistieteissä kielellisesti esitettävät tulokset ovat aina jonkinlaisia yleistyksiä ja tutkittavana kohteena menneisyys ei taivu yksinkertaistuksiin sen enempää kuin nykyisyyскään – tämä ihmisen maailma on erilaisten tarkoitusten, tekojen ja tarkoittamattomien seurausten mylläkkä. Jos meillä olisi aidosti samanlainen käsitys siitä, mihin historia on meidät ihmiskuntana tällä hetkellä tuonut, meillä ei olisi poliittisia erimielisyyksiä siitä, mihin suuntaan meidän on nykyhetkestä jatkettava. Näin ei kuitenkaan ole, koska emme elä kaikki ristiriidat ratkaisseessa utopiassa.

Historiantutkimuksessa käytetään tieteellistä argumentaation tapaa, joka perustuu empiiristen lähteiden käyttöön. Nykyhistorioitsija lähestyy kaikkia menneisyyden ilmiöitä lähtökohtaisesti ainutkertaisina sitoutumatta edeltä mihinkään oletuksiin ilmiöiden toistuvuudesta tai ennustettavuudesta. Hän myös tutkii kutakin ilmiötä sen oman ajan kontekstissa eli viitekehyksessä hyödyntämällä tarkasti juuri kyseisen aikakauden lähteitä. Historiantutkimus on lähtökohtaisesti perustutkimusta, eli ennalta emme voi päätellä mitään tutkittavan ilmiön merkittävydestä nykyajalle. Läheskään kaikella sillä, mitä historiassamme on

tapahtunut, ei ole relevanssia siitä näkökulmasta, miten olevat olomme ja tulevaisuutemme pitäisi rakentaa. Sellainen, joka ei ole kiinnostunut menneisyydestä itsessään, harvoin kirjoittaa hyvää historiaa.

Aatehistorioitsijaa kiinnostaa menneisyyden ihmisten ajattelu. Aatehistoria onkin ennen muuta ajattelua ajattelusta ja nimenomaan menneisyyden ajattelusta. Englantilaissyntyinen historioitsija Mark Bevir (s. 1963) on kiteyttänyt aatehistorian alaksi, joka pyrkii tekemään ymmärrettäväksi sen, miten joku toinen on tehnyt maailman ymmärrettäväksi.² Jos ajattelijalla X on vaikkapa 1810-luvulla kirjoittanut orjuudenvastaisen kirjoituksen, 2010-luvun aatehistorioitsijan tehtävänä on selvittää, mitä kyseinen ajattelijalla sanoi orjuudesta, miksi hän vastusti sitä, kenelle hän osoitti kirjoituksensa ja mihin hän pyrki kirjoituksellaan. Toisin sanoen on tutkittava, mihin kysymyksiin ajattelijalla halusi omalla kirjoituksellaan antaa vastauksen. Näiden lisäksi aatehistorioitsijan on selvitettävä ainakin yleispiirteittäin, mitä samasta aiheesta sanoivat muut orjuudesta 1800-luvun alussa kirjoittaneet. Hänen on siis sijoitettava ajattelijalla X:n käsitykset orjuudesta johonkin yhteyteen muiden orjuuden puolesta tai sitä vastaan kirjoittaneiden kanssa.

Tämä yhteyteen sijoittaminen tarkoittaa ajattelijalla X:n ajatusten *kontekstualisoimista*. Historioitsijalle ”konteksti” on kuin pallo jalkapalloilijalle: toiminnan edellytys. Historioitsija voi sanoa jotakin tieteellisesti pätevää tutkimastaan ajattelijasta vain keskittymällä kontekstiin eli esimerkiksi orjuudesta käydyn keskustelun – tai minkä tahansa muun ilmiön – välittömiin ja satunnaisiin, juuri tätä kyseistä ilmiötä selittäviin tekijöihin. Konteksteja voivat olla niin vallankumoukset, yksittäiset aatteet, luonnonmullistukset kuin tieteelliset kiistatkin. Osa konteksteista liittyy ajattelijan lähipiiriin, arkielämään ja tämän tietoisesti auki kirjoitettuihin motiiveihin, osa taas yleiseen vallitsevaan kulttuuriin ja laajempiin yhteiskunnallisiin kehityskulkuihin. Usein historioitsijat riitelevätkin siitä, mikä oikeastaan on kullekin tutkimuskohteelle soveliaa ja todenmukaisin oman aikansa käsitteellinen konteksti.³

Kontekstia ei voi yksinkertaistaa ja määrittää aikakauden yleiskuvien perusteella ilman tarkkaa lähdetyötä. Esimerkiksi Yhdysvaltain keskeisen valistushahmon, Thomas Jeffersonin (1743–1826), moraaliajattelua voi kuvata väittämättä mitään valistusajan niin kutsutusti ”yleisistä” moraalikäsitteistä. Valistusfilosofit itsekin riitelivät kiivaasti siitä, miten moraalilla kuuluu ymmärtää. Konteksti, johon Jeffersonin ajattelun voi asettaa, onkin juuri tämä moraalista käyty keskustelu. Vain Jeffersonin

omat kannanotot tähän keskusteluun voivat kertoa jotain aitoa siitä, mikä oli hänen oma kantansa ajan moraalikäsityksistä. Lisäksi voi olla kiinnostavaa tietää, mitä hän ajatteli oman kantansa yleisestä argumentatiivisesta pätevydestä ja totuusarvosta sekä minkä verran hän oli poliittikkona valmis tuomaan julki näkemyksiään. Kuinka vahvasti hän oli siis sitoutunut näihin näkemyksiinsä, ja miten kattavasti pelkät julkaistut tekstit avaavat hänen ajatteluaan? Tunnettua on, että Jefferson oli deisti eli hän näki Jumalan eräänlaisena älykkäänä suunnittelijana, joka on luonut maailman ja sen fyysiset ja moraaliset luonnonlait mutta joka ei luomisen jälkeen ole enää puuttunut luomakunnan toimintaan. Tutkijat ovat kuitenkin usein ohittaneet sen seikan, että Jeffersonin mielestä myös ateistisen maailmankuvan lähtökohdista oli mahdollista tuottaa pätevää moraalista ajattelua.

Usein tärkein aatehistorioitsijan metodologinen työväline on tekstin lähilukutaito, johon *diskurssianalyysin* käsite viittaa. Vaikka diskurssi-termi itsessään on kiistelty, laajasti ajatellen sillä voidaan viitata mihin tahansa poliittiseen, tieteelliseen tai filosofiseen keskusteluun, johon lähiluettavana oleva teksti liittyy. Tällöin on tärkeää ymmärtää kielenkäytön monet erilaiset vivahteet. Keskustelijat esimerkiksi usein viittaavat samoilla termeillä aivan eri asioihin (toisinaan tahallisesti) tai käyttävät joskus tiedostamattaankin kielitieteellisesti analysoitavissa olevia retorisia strategioita, joilla taivuttelevat muita omalle kannalleen. Kielenkäytön eri tavoilla ja kommunikoinnilla yleensä on siis useita muitakin tehtäviä kuin vain viitata asioihin ikään kuin ne olisivat ainoastaan ”kielen ulkopuolella” olevia ja kielestä riippumattomia entiteettejä. Esimerkiksi brittiläinen kielifilosofi John L. Austin (1911–1960) on muotoillut teoriaa kielestä erilaisina puheakteina, joilla pikemminkin saadaan aikaiseksi joitain asioita eikä pelkästään kerrota väitteitä maailmasta. Jonkintasoinen ymmärrys kielitieteellisestä lähestymistavasta on siten arvokasta aatehistorioitsijan tekstinlukutaidon kehittämiseksi. Myös moderni historiantutkimus voidaan ymmärtää diskurssina eli historioitsijoiden ja kaikkien muiden asiasta kiinnostuneiden jatkuvana keskusteluna siitä, mikä on kunkin historiallisen ilmiön paras selitys – unohtamatta sitä periaatetta, että selitykset voivat olla toisiaan täydentäviä. Tai jos selitykset eivät täydennä toisiaan, voidaan aina vertailla argumentaatioiden paremmuutta suhteessa toisiinsa.

Nykyinen, monitieteinen tutkimusihanne ei suinkaan tarkoita sitä, että pyritään luomaan vain mahdollisimman rikas ja monipuolinen

näkemys mistä tahansa ilmiöstä. Moni- tai poikkitieteellisessä tutkimuksessa on aina oltava tarkat kriteerit, mitä menetelmiä tarvitaan tutkimusongelman ratkaisemiseen ja mikä ylipäättään on tutkimusongelma. Jokainen ongelman selvittämiseksi laadittu tutkimuskysymys auttaa määrittämään, mikä menetelmä voi tuoda siihen pätevän vastauksen. Monitieteinen aatehistoriallinen tutkimus tarkoittaa yksinkertaisimmallaan sitä, että esimerkiksi 1700-luvun edistysajattelua ei voi tutkia pätevästi, ellei tiedä jotain myös nykyajan (sekä 1700-luvun) historianfilosofiasta. Tai menneitä moraalikäsitteitä ei voi tutkia, jos ei ymmärrä, mikä ero on kantilaisella moraalin käsitteellä verrattuna esimerkiksi aristoteeliseen. Aatehistorioitsija ei kuitenkaan pyri filosofin tavoin analysoimaan menneisyyden ajattelijoiden argumenttien pätevyyttä, päättelyketjujen loogisuutta tai ajattelun sisäistä koherenssia. Hän pyrkii ensisijaisesti analysoimaan, mitä menneisyyden ajattelu kertoo tutkittavan aikakauden ihmisten uskomuksista ja oletuksista, toiveista ja peloista sekä maailmankuvasta ja ihmiskäsityksistä.

Historiantutkijat lankeavat toisinaan myös yleistyksiin, joita on vaikea metodologisesti puolustaa. Eräs saksalainen historioitsija on esimerkiksi julistanut, että ”historiantutkimus, joka ei huomioi tunteita, on huonoa historiaa”.⁴ Tällaiset lausumat harvoin kelpaavat historiantutkimuksen ohjenuoriksi, koska tutkimuskysymys yksin ratkaisee, tarvitseeko yksittäisen henkilön tai ryhmän tunnekokemuksia huomioida vai ei. Samalla tutkimuskysymys on aina sidoksissa aikaisempaan tutkimukseen, koska tarkoitus on toki viedä tutkimusta eteenpäin.

Esimerkiksi Yhdysvaltain kuuluisia perustuslain hyväksymistä vuosina 1787–1788 puoltaneita *Federalistikirjoituksia* on tutkittu siitä näkökulmasta, millaista ihmiskuvaa – eritoten järjen ja tunteen tasapainotuksen suhteen – ne oikeastaan julistavat. Yhtä hyvin niitä voi tutkia vaikkapa siitä näkökulmasta, miten niissä määritellään sellaisia tuolle ajalle ja kirjoitusten tarkoitukselle keskeisiä käsitteitä kuin politiikka, valtioliitto (konfederaatio), liittovaltio (federaatio), luonnontila tai yhteiskuntasopimus. Tällainen käsitehistoriallinen tutkimus ei tarvitse kirjoittajien tai aikalaisten tunnetilojen analyysia ollakseen pätevää oman kysymyksenasettelunsa sisällä.

Hyvä aatehistoriallinen työ ei yritäkään olla muuta kuin pätevä erityistutkimus omasta tarkasti rajatusta aihealueestaan. Vaikuttavan, aikaa ja kritiikkiä kestävä tutkimuksen päämääränä tulee olla vain selvittää kysymyksenä olevan aiheen merkitys sen omassa ajassa. Tutkimuksen

ulkopuolella voi sitten spekuloida sen merkityksellisyydestä tai merkityksettömyydestä tämän päivän maailmalle. Vaikka tutkimustyön aloittaminen motivoituu aina nykyhetkestä ja tutkimuskysymys määrittyy tutkijan oman ajan käsitteistön kautta, on muistettava, että se, mikä tänään näyttää merkitykselliseltä, ei kenties ole sitä enää tulevaisuudessa. Esimerkiksi nyt muodissa oleva globalisaatiohistoria voi kymmenen vuoden päästä tuntua jo hyvinkin vanhentuneelta aiheelta, jos globalisaation käsite muuttaa merkitystään yhtä vahvasti kuin vaikkapa marxilaisuus muutama vuosikymmen sitten. Vertailevaa maailmanhistoriaa on toki kirjoitettu siitä asti, kun moderni historiankirjoitus valistuksen kaudella syntyi jonkinlaisena ajatuksena siitä, että historiankirjoitus kertoo koko ihmiskunnan tarinaa. Neutraalin vertailevan näkökulman sijaan tämän tarinan hypoteettinen juoni näytti kuitenkin itsestään selvästi noudattavan valistuksen edistysihanteita ihmiskunnan materiaallisen hyvinvoinnin lisääntymisestä, tieteellisestä edistyksestä, eettisestä herkimisestä ja esteettisestä jalostumisesta.

Monet globalisaatiohistorian väitteet, joiden mukaan ne olisivat uusia avauksia maailman ymmärtämiseen, voi jo nyt kyseenalaistaa. Vielä 1900-luvun lopun kylmän sodan aikakaudella lähinnä vain Neuvostoliitto ja Yhdysvallat kilpailivat ideologisesti siitä, kumman yhteiskuntajärjestys on ihmiskunnan kannalta edistyksellisempi. Nykyään valistuksen edistysihanteita kannattavalla liberalistilla on vastustajinaan totalitarististen järjestelmien lisäksi toisaalla erilaisia uskonnollisia konservatiivisia ryhmiä, jotka toivovat paluuta patriarkaattiin sen kaikissa mahdollisissa muodoissa eli isä-Jumalan valtana, poliittisena pappisvaltana ja perheenisän valtana, sekä toisaalla postmodernismiin ja dekonstruktioon perustuvia ajattelusuuntauksia, jotka kyseenalaistavat kaikkien arvojen olemassaolon ja edistyksen mahdollisuuden ja samalla kieltävät valistuksen ihanteiden, kuten uskonnon-, sanan-, ja yksilönvapauden, yleispätevyyden. Onkin syytä pysähtyä miettimään, onko meillä mitään aavistusta siitä, millaista tulevaisuutta kohti olemme ihmiskuntana oikeastaan menossa.

Tutkimuksen tekeminen ilman nykyhetken ohjaavaa ylivaltaa ei kuitenkaan tarkoita sitä, että historioitsijoiden pitäisi lukkiutua kammioidhinsa. Tämäkin voisi nimittäin aiheuttaa ajattelun luutumista. 1900-luvun ehkä merkittävin taloustieteilijä J. M. Keynes (1883–1946) laushti 1920-luvun puolivälissä oivaltavasti, kuinka ”mielipiteiden historian tutkimus on välttämätön lähtökohta ajattelun vapautumiselle.

En tiedä, kumpi tekee ihmisestä konservatiivisemman, sekö, ettei tiedä muusta kuin nykyhetkestä, vai se, ettei tiedä muusta kuin menneisyydestä.”⁵ Menneisyyden ajattelun tutkijana aatehistorioitsija voi välttää ainakin Keynesin ensimmäisen konservatismiin lajin mutta myös jälkimmäisen pitämällä mielessä historioitsija Tony Judtin (1948–2010) ”eettisen maksiimin”. Sen mukaan historioitsijat eivät ole pelkästään tutkijoita vaan aina myös kansalaisia, joilla on velvollisuus tuoda taitonsa ja kykynsä muidenkin käyttöön. Kun historioitsija edustaa vapautunutta ajattelua, hän voi palvella muuta yhteiskuntaa vaikkapa huomauttamalla ajatusten yksipuolistumisesta ja argumentaation köyhtymisestä sekä esittämällä, mihin tilanteisiin menneisyydessä on päädytty vastaavien kehityskulkujen myötä. Historioitsijoiden ei kuitenkaan tarvitse kirjoitella kuvitelmia paremmista maailmoista, vaan heidän – meidän – tulee pikemminkin miettiä, kuinka estää vielä huonommat ajat.⁶ Näin aatehistorioitsija tutkii menneisyyttä mutta elää nykyisyyttä.